

PEKKA SAARENMAA

sosiaalineuvos
sosiaali- ja terveysjohtaja, eläkkeellä
Kerava

Soveltavan liikunnan alkuvaiheita

Liikunnanohjaajilla ja vammaisjärjestöillä oli suuri merkitys soveltavan liikunnan alkuvaiheen kehittäjinä. Liikuntatieteellinen Seura tuli mukaan 1960-luvun lopulla.

Sotainvalidien liikuntapiiri Nurmes-kodissa 1960-luvun puolivälissä. Ohjaajana toimi Tauno Koljonen. Kuva: Nurmeksen museo

OUTI KAURALAN JA ANU VÄÄRÄLÄN teoksen *Erityisesti kaikille avoimeen liikuntaan – Suomalaisen erityisliikunnan juuret ja kehittyminen* (2010) mukaan ”Liikuntatieteellinen Seura (LTS) toimi Suomessa erityisryhmien liikunnan aloitteentekijänä ja toiminnan käynnistäjänä”. Kuitenkin jo paljon aiemmin muut järjestöt olivat tarttuneet toimeen.

Kaikki kunnia kuitenkin LTS:lle, sillä sen panos asian eteenpäin viejänä on ollut merkittävä. Soveltava liikunta – SOVELI ry:n lopetettua toimintansa LTS on ottanut yhä vahvemmin alan vetovastuun. Samalla seuraan kohdistuu monia odotuksia.

Soveltavan liikunnan alkuaskeleet otettiin 1960-luvun puolivälissä. Tuolloin puhuttiin erityisryhmien liikunnasta. Suomen Liikunnanohjaajat ry:n (SULI) hallitus perusti vuonna 1965 silloisen puheenjohtajansa **Jukka Vesan** aloitteesta sosiaalisen kuntoutuksen jaoston. Sen ensimmäisenä puheenjohtajana toimi Kellokosken sairaalan liikunnan-

ohjaajana työskennellyt **Jouko Puustinen**. Jaosto oli tarve perustaa, koska useita liikunnanohjaajia työskenteli psykiatrisissa sairaaloissa, kehitysvammalaitoksissa ja nuorisohuoltolaitoksissa etenkin Helsingissä.

Tavoitteena oli luoda yhteistyöverkosto kokemusten vaihtoa ja liikunnanohjauksen edistämistä varten. Tarkoituksena oli myös järjestää monipuolista koulutusta laitoksissa liikunnan ohjaustehtävissä toimiville heidän ammatitaitonsa vahvistamiseksi. Jouko Puustisen lisäksi asiasta innostuivat monet laitoksissa toimivat liikunnanohjaajat, jotka vaikuttivat liikunnallisen kuntoutuksen yleistymiseen. Näitä henkilöitä olivat mm. **Toivo Salo** Kellokosken sairaalassa, **Tauno Laine** Harjavallan sairaalassa ja kehitysvammaisten Antinkartanon keskuslaitoksessa Ulvilassa työskennellyt **Timo Valli**.

Merkittäväksi osoittautui SULI ry:n yhteistyössä Keskuslaitos Rinnekodin kanssa vuonna 1968 järjestämä kurssi. Sen vetäjäksi oli saatu Rinnekodin johtajaylilääkäri **Oiva**

Ollilan henkilökohtaisten suhteiden avulla saksalainen fysioterapeutti ja diplomiliikunnanopettaja **Ernst Kiphard**, joka oli edelläkävijä vammaisten sekä pitkäaikaissairaiden liikunnallisen kuntoutuksen kehittäjänä. Hän oli työskennellyt liikuntaterapeutina lapsi- ja nuorisopsykiatrisella klinikalla. Myöhemmin Kiphard toimi liikuntapedagogiikan professorina Frankfurt am Mainissa. Rinnekodin kaksiviikkoiselle kurssille osallistui 23 innostunutta henkilöä. Kurssi oli ensimmäinen tärkeä alan täydennyskoulutus-tapahtuma ja vauhditti erityisryhmien liikuntatoiminnan laajentamista.

Keskuslaitos Rinnekodin johtajaylilääkäri Oiva Ollila oli arvostettu kehitysvammaisten liikunnan edistäjä. Hänen aloitteestaan Kehitysvammaliitto perusti vuonna 1969 liikuntajaoston, jonka puheenjohtajana Ollila toimi 1970-luvun lopulle. Hänen ideomanaan liitto julkaisi liikuntajaostoon kuuluneen **Ulla Lahtisen** kirjoittaman uraauurtavan *Kehitysvammaisten liikuntaoppaan*.

Liikuntatieteen tohtoriksi väitellyt Lahtinen toimi 1970-luvulla Jyväskylän yliopiston ensimmäisenä erityisryhmien liikunnan viranhaltijana. Myöhemmin hän on toiminut erityispedagogiikan professorina. Lahtinen on vaikuttanut monin tavoin sekä kehitysvammaisten että yleensä erityisryhmien liikunnan edistämiseen ja alan koulutukseen.

Monipuolinen kurssitus käynnistyi

Jo vuonna 1967 SULI:n sosiaalisen kuntoutuksen jaosto oli järjestänyt Kellokosken sairaalassa ylilääkäri **Ilkka Taipaleen** suosiollisella avustuksella koulutuspäivät mielisairaaloiden, kehitysvammalaitosten ja nuorisonhuoltolaitosten liikunta- ja vapaa-ajanohjaajille. SULI jatkoi erityisryhmien liikunnanohjaajille tarkoitettujen kuntoutuspäivien järjestämistä yhteistyössä eri kuntoutuslaitosten ja sairaaloiden kanssa. Käsiteltävinä olivat mm. mielenterveyden, nuorisonhuollon ja kehitysvammaisuuden ohella selkäydinvammaisten ja päihdeongelmaisten liikuntaterapia ja kuntoutustarpeet. Vuoden 1968 pitopaikkana oli Keskuslaitos Rinnekoti, jossa samana vuona toteutettiin Ernst Kiphardin vetämä täydennyskoulutus. Vuonna 1971 toteutui koulutus-tilaisuus Oulun keskusmielisairaalassa. Seuraavana vuonna paikkana oli Käpylän kuntoutuslaitos. Kuudennen kuntoutuspäivät olivat Antinkartanon Keskuslaitoksessa vuonna 1974, jolloin osallistujia oli noin 70.

Aluksi liikunnanohjaajat keskittyivät laitoksissa olevien vammaisten ja pitkäaikaissairaiden liikunnan monipuolistamiseen ja heidän liikunnallisten oikeuksiensa edistämiseen. Varsin pian erityisliikunnan parissa toimivat oivalsivat, että kotona asuvien, avohuollossa olevien henkilöiden liikuntamahdollisuudet ja heille tarjottavat palvelut olivat hyvin rajallisia. Samalla vahvistui tietoisuus siitä, että avohuollossa olevien liikunnan kehittämisessä on mittava työ-sarka. Tuli tarpeelliseksi etsiä yhteistyökumppaneita asian edistämiseksi, jolloin yhteistyö LTS:n kanssa virisi. Etenkin kunnat oli saatava kiinnostumaan vammaisten ja pitkäaikaissairaiden liikunnasta.

LTS tuli mukaan erityisryhmien liikunnan koulutukseen vuonna 1973 järjestämällä Pajulahden Urheiluopistossa seminaarin yhteistyössä Kehitysvammaliiton ja Suomen Mielenterveysseuran kanssa. Seuraava vuonna Peurungan Kuntoutuslaitoksessa Laukaalla järjestettiin toinen liikuntaseminaari. Vuonna 1975 toteutui seminaari yhteistyössä Sosiaaliturvan Keskusliiton ja Terveyskasvatuksen Keskuk-sen kanssa.

Jo vuonna 1973 nuoret lääkärit kiinnittivät huomiota riski- ja erityisryhmien liikuntaan. Lääketieteenkandidaattiseura oli oivaltanut asian tärkeyden ja omisti Medisiinari-lehtensä koko numeron 4/1973 laaja-alaisesti liikunnalle osana eri väestöryhmien terveydenhuoltoa. Kirjoittajina oli useita erityisryhmien liikunnan parissa toimineita, mm. Ulla Lahtinen ja minäkin sain kunnian osallistua. Lääkärit eivät tuolloin paljon puhuneet liikunnasta – saati erityisryhmien liikunnasta. Nykyään tilanne on aivan toinen. Lääkärikunta on tiedostanut liikunnan kansanterveydellisen merkityksen ja monet lääkärit ovat valmiita kirjoittamaan ”liikuntareseptejä”.

LTS:n herääminen

LTS:n vuonna 1967 järjestämien ensimmäisten Liikuntapoliittisten neuvottelupäivien julkilausumaan esitettiin sisällytettäväksi erityisryhmien, joihin kuuluviksi määriteltiin vammaiset ja pitkäaikaissairaat, liikunnallisten oikeuksien huomioon ottaminen. Esitystä ei hyväksytty, sillä julkilausumassa on mainittu jokaisella ihmisellä olevan oikeus ikään, sukupuoleen, liikunnallisiin taipumuksiin ja muihin syihin katsomatta harrastaa liikuntaa ja nauttia yhteiskunnan tarjoamista liikuntapalveluista.

Vuonna 1969 LTS järjesti Suomalaisella kauppakorkeakoululla paneelikeskustelun *Mielenterveys ja liikunta* yhteistyössä Suomen Mielenterveysseuran kanssa. Vuoden lopulla yhteistyössä Suomen Liikunnanohjaajat ry:n ja Suomen Voimistelunopettajaliiton kanssa järjestetyn tilaisuuden aiheena oli *Liikunta ja laitostunut yhteiskunta*. Tämän seurauksena LTS:n hallitus käsitteli vuoden 1970 ensimmäisessä kokouksessaan erityisryhmien liikuntakysymyksen viemistä eteenpäin. Hallitus päätti, että LTS:n ja edellä mainittujen järjestöjen lähetystö pyrkii opetusministerin puheille. Vierailu toteutui, mutta lähetystön otti vastaan kansliapäällikkö **Heikki Hosia** toimistopäällikkö **Heikki Klemolan** kanssa. Lähetystö jätti aloitteen komitean asettamisesta selvittämään erityisryhmien liikuntaa. LTS:n edustajina olivat puheenjohtaja **Castor Lindqvist**, pääsihteeri **Joel Juppi** ja **Pekka Saarenmaa**. Liikunnanohjaajia edusti puheenjohtaja **Toivo Salo** ja voimistelunopettajia **Risto Nieminen**. Hengeltään myönteinen tilaisuus ei johtanut toivottuun tulokseen.

LTS:n hallitukseen minut valittiin 1970-luvun alussa varajäseneksi kuten myös ystäväni **Jukka Vesa**. Olimme molemmat SULI ry:ssä pyrkineet edistämään vammaisten ja pitkäaikaissairaiden henkilöiden liikunnallisia oikeuksia. Keskeytymmekin seurassa ajamaan erityisryhmiin kuuluvien henkilöiden liikuntamahdollisuuksien kehittämistä.

Lääkärit eivät paljon puhuneet liikunnasta – saati erityisryhmien liikunnasta.

Heidelbergin paralympialaiset pidettiin vuonna 1972. Kuulaa työntämässä todennäköisesti Suomen Eero Mäki.

Kuva: Jukka Kuusisto/Museovirasto

Seuran silloinen puheenjohtaja Castor Lindqvist tuki asiaa. LTS:n hallitus nimesikin kokouksessaan (5/1971 § 7 kohta 6) työryhmän *Erityisryhmien liikuntaongelmat*, jonka puheenjohtajaksi minut valittiin. Myös Jukka Vesasta tuli työryhmän jäsen. Siihen kutsuttiin lisäksi Suomen Mielenterveysseuran edustaja.

Vuoden 1972 ensimmäisessä kokouksessaan hallitus päätti jatkaa työryhmän toimintaa. Tällöin mukaan liittyi **Veikko Puputti**, jonka panos erityisesti kuntoutuksen kehittäjänä oli mittava. Ryhmän esityksestä LTS:n hallitus päätti kokouksessaan vuonna 1972 lopulla toteuttaa seuraavana vuonna erityisryhmien liikuntaongelmia pohtivan seminaarin. Työryhmän puheenjohtajaksi nimettiin minut ja mukaan päätettiin pyytää edustajat Kehitysvammaliitosta ja Suomen Mielenterveysseurasta. LTS otti vuonna 1973 uudelleen esille tarpeen laatia erityisryhmien liikuntaselvitys. (LTS hallitus 1/1973 § 11 kohta 3)

”Hyväksyttiin erityisryhmien ongelmia pohtivan toimikunnan ehdotus lähetystön uusintakäynnistä opetusministerin luona erityisryhmien liikuntaongelmia koskevan selvityksen aikaansaamiseksi. Ratkaisukeinona ehdotetaan valtioneuvoston komitean perustamista. Seuran puheenjohtaja ja toimikunnan

puheenjohtaja valmistelevat asian. Ensimmäisellä käynnillä v. 1970 mukana olleilta Suomen Liikunnanohjaajat r.y:ltä ja Suomen Liikunnanopettajaliitto r.y:ltä tiedustellaan myös asiaa ja pyydetään mukaan uuteen lähetystöön.”

Erityisryhmien ongelmien selvittämistä ajaneen lähetystön käynti opetusministeri **Marjatta Väänänen** luokse toteutui 6. huhtikuuta 1973. Seuran edustajiksi hallitus nimesi puheenjohtaja Castor Lindqvistin, pääsihteeri Joel Jupin ja Pekka Saarenmaan. Myös Suomen Liikunnanohjaajat ja Suomen Liikunnanopettajain Liitto osallistuivat käyntiin. Vastaanotto ei ollut yhtä myönteinen kuin vuonna 1970, sillä ministeri Väänänen totesi aika tylästi, että kaikkia pieniä ryhmiä varten ei voida asettaa komiteoita tai toimikuntia.

LTS ei kuitenkaan lannistunut tästä. Vuoden 1973 lopulla LTS ehdotti Valtion liikuntatieteelliselle toimikunnalle (VLTT), että toimikunta teettäisi tutkimuksen erityisryhmien liikuntaongelmista. VLTT puolsi esitystä ja piti sitä kiireellisenä. Kuitenkin vasta vuonna 1980 opetusministeriö asetti professori **Eino Heikkisen** johtaman komitean selvittämään käytännön toimenpiteitä erityisryhmien liikunnan kehittämiseksi. Komitean ansiokkaana sihteerinä toimi **Kari Koivumäki**. Vuonna 1981 valmistunut mietintö herätti laajaa huomiota ja vauhditti merkittävästi kehitystä.

Erityisliikunnan asiaa edisti osaltaan LTS:n keväällä 1976 koolle kutsuma neuvottelutilaisuus, johon osallistuivat sosiaalihallituksen pääjohtaja **Alli Lahtinen**, lääkintöhallituksen pääjohtaja **Leo Noro**, VLTT:n puheenjohtaja **Aarni Koskela** ja osastopäällikkö **Heikki Klemola** opetusministeriöstä. LTS:aa edustivat puheenjohtaja **Martti Karvonen**, pääsihteeri Joel Juppi ja hallituksen jäsen Pekka Saarenmaa. Kokouksessa sovittiin laajan erityisryhmien liikunnan kokeilu- ja tutkimusprojektin järjestämisestä ja rahoituksesta. Projektin toteutti LTS vuosina 1976–1979. Laajapohjaista ja arvovaltaista hallintoryhmää johti **FL Manu Jääskeläinen**. Onnistunut projekti vauhditti opetusministeriön vuonna 1980 tekemää päätöstä asettaa komitea selvittämään erityisliikunnan tilaa.

Järjestöjen yhteistyö erityisryhmien liikunnan tukena

Erityisryhmien liikuntakomitean mietinnön valmistuttua vuonna 1981 opetusministeriö ryhtyi toimenpiteisiin mietinnön ehdotusten toteuttamiseksi. Ministeriö käynnisti keskusteluja sosiaali- ja terveysjärjestöjen kanssa alan liikuntatoiminnan edistämiseksi, mikä tuotti tulok-

Uudenmaan läänin liikuntalautakunta erityisryhmien asialla

VUONNA 1985 UUDENMAAN LÄÄNIN liikuntalautakunnassa aloitti läänin liikuntasihteerinä toimineen Jukka Vesan aloitteesta perustettu erityisryhmäliikunnan jaosto. Sain toimia sen puheenjohtajana. Jaosto järjesti kunnissa toimiville liikunnanohjaajille koulutustilaisuuksia. Pyrkimyksenä oli edistää erityisryhmiin kuuluvien henkilöiden liikuntamahdollisuuksia ja tasa-arvon toteutumista.

Jaosto teki vuosittain kyselytutkimuksia, joilla seurattiin vammaisten ja pitkäaikaissairaiden liikunnan tilannetta kunnissa ja erityisryhmien liikunnanohjaajien

määrän kehitystä. Kuntia kannustettiin perustamaan liikunnanohjaajien virkoja. Liikuntalautakunta tiedosti, että erityisliikunnan kehittämisen kannalta kunnat olivat avainasemassa. Jaosto kiinnitti myös kuntien huomiota erityisesti liikuntapaikkojen esteettömyyteen. Lautakunta painotti jakaessaan avustuksia liikuntapaikoille niiden soveltuvuutta vammais- ja pitkäaikaissairaiden liikuntaan.

Erityisryhmien liikuntajaostoa ei tiettävästi ollut muiden läänien liikuntalautakunnissa. Uudellamaalla jaoston toiminnassa liikunnanohjaajilla oli keskeinen merkitys.

sia. Keuhkovammaliitto, myöhemmin Hengitysliitto HELI, hyväksyttiin vuonna 1987 ensimmäisenä valtionosuuteen oikeuttavaksi liikuntajärjestöksi. Tämä avasi tien muillekin kansanterveysjärjestöille liikunnan valtiontuen piiriin. Ratkaisun merkittävyyttä korosti se, ettei alan järjestöjä perinteisesti rahoittanut Raha-automaattiyhdistys osoittanut tukea liikuntaan. Vuoteen 2000 mennessä melko monta järjestöä hyväksyttiin valtionapukelpoiseksi liikuntajärjestöksi.

Vuonna 1988 Keuhkovammaliitto palkkasi liikuntasihteerin edistämään liikuntatoimintaa. Toiminnanjohtaja **Pertti Paakkinen** ajoi aktiivisesti sosiaali- ja terveysjärjestöjen yhteistyötä ja järjestöjen pääsyä valtion liikuntatuen piiriin. Hän vaikutti merkittävästi siihen, että syksyllä 1993 perustettu 18 vammais- ja kansanterveysjärjestön yhteistyöelin Suomen erityisliikunnan yhdistys SEY rekisteröitiin vuonna 1996. Tällöin myös nimi muuttui Suomen erityisryhmien liikunta ry:ksi. Päätös ei ollut yksimielinen ja osa SEY:n jäsenjärjestöistä jättäytyi pois toiminnasta. Jäljelle jäi 12 jäsenjärjestöä, mutta tulevana vuosina jäsenmäärä kasvoi tasaisesti. Hajaannuksen syynä oli huoli valtion liikuntamäärärahojen jakaantumisesta ja riittävydestä.

SEY:n puheenjohtajana aloitti vuonna 1993 Näkövammaisten Liiton liikuntasihteerinä **Hannu Laurell** ja sihteerinä toimi opetusministeriön erikoisliikunnan suunnittelija Kari Koivumäki. Laurell oli aiemmin johtanut Vammaisurheilujärjestöjen yhteistyötoimikuntaa (VYT), jonka jäseninä olivat Suomen Invalidien Urheiluliitto, Näkövammaisten Keskusliitto, Kuurojen Urheiluliitto ja Sotainvalidien Urheiluliitto. Vuonna 1995 minut valittiin SEY:n johtoon Kehitysvammaliiton liikuntajaoksen puheenjohtajana. Yhdistyksen rekisteröinnin jälkeen sihteeriksi tuli Keuhkovammaliiton liikuntasihteerinä **Janne Haarala**, joka on tehnyt ansiokkaan uran liitossa liikunnan koordinoijana ja kehittäjänä.

Suomen erityisryhmien liikunta ry. muutti nimensä vuonna 2004 Soveltava Liikunta – SOVELI ry:ksi, mikä oli perusteltu ja onnistunut uudistus. Se on näkynyt myös toiminnassa. Valitettavasti järjestön toiminta päättyi vuoden 2023 lopussa.

Vammaisurheilulla pitkät perinteet

Sotiemme jälkeen koettiin tarpeelliseksi käynnistää liikunnallista kuntoutusta lukuisien sodissa vammautuneiden toimintakyvyn edistämiseksi ja elämänlaadun parantamiseksi. Sotainvalidien Veljesliitto perusti vuonna 1945 liikuntatoimikunnan, joka vuonna 1960 irtautui Sotainvalidien Urheiluliitoksi. Sen keskeinen henkilö on alusta alkaen **Alvar Sandström**, joka toimi myöhemmin pitkään puheenjohtajana. Hänen johdollaan liitto solmi lukuisia kansainvälisiä yhteyksiä.

Kuurojen ja kuulovammaisten liikuntatoiminta oli käynnistynyt jo 1800–1900-lukujen vaihteessa, jolloin liikuntaa oli harrastettu alueellisissa kuurojenyhdistyksissä. Vuonna 1920 aloitti toimintansa Suomen Kuuroykkäin Urheiluliitto, nykyisen Suomen Kuurojen Urheiluliiton edeltäjä.

Sokeiden ja näkövammaisten liikunnalla on myös kauas ulottuvat juuret. Sotasokeiden liikuntatoiminta alkoi vuonna 1948. Sitä ennen oli jo sokeiden kouluissa panostettu liikuntaa. Sokeain Keskusliiton järjestäytynyt liikunta alkoi vuonna 1962.

Suomen Invalidien Urheiluliitto erkani emojärjestöstään vuonna 1964. Järjestön ensimmäinen kokopäivätoiminen järjestösihteeri **Pertti Pousi** kehitti liitosta vahvan toimijan. Liikuntaa olivat järjestäneet aikaisemmin Suomen Invalidiliitto ja sen edeltäjä, vuonna 1938 perustettu Siviili- ja asevelvollisuusinvalidien Liitto. Syynä eri vammaisryhmien omien liikuntajärjestöjen perustamiseen on taloudellinen. Sosiaali- ja terveysjärjestöt saivat tukea Raha-automaattiyhdistyksen tuotosta. Periaatteena oli jakaa taloudellista tukea vain yhdeltä taholta, mikä ajoi perustamaan erilliset liikuntajärjestöt. Poikkeuksena tästä oli Näkövammaisten Liitto, joka hyväksyttiin valtionosuuteen oikeuttavaksi liikuntajärjestöksi.

Kehitysvammaisten liikuntatoiminta on varsin myöhäsyntyistä. Kehitysvammaliitto perusti vasta 1960-luvun lopulla liikuntajaoston. Tätä ennen liikunta oli ollut yksittäisten laitoksissa toimivien ohjaajien vastuulla. Kehitysvammaisten Liikuntaliitto sai alkunsa vuonna 1961 perustetun Kehitysvammaisten Tukiliiton yhteydessä. Tukiliitto oli vuonna 1993 perustetun SEY:n perustajajäsen. Siitä irtaantunut Kehitysvammaisten Liikuntaliitto hyväksyttiin vuonna 1988 valtiontukeen oikeuttavaksi liikuntajärjestöksi. Vuotta aiemmin Kehitysvammaliitto oli saanut vastaavan aseman.

Kehitysvammaisten Liikuntaliitto ja Kehitysvammaliiton liikuntajaos yhdistyivät vuonna 2004 pitkien ja vaikeidenkin neuvottelujen jälkeen, jolloin syntyi Suomen Kehitysvammaisten Liikunta ja Urheilu – SKUL. Järjestöön liittyi myös ruotsinkielinen Förbundet De Utvecklingsstördas Väl rf. Yhdistämistä vauhditti opetusministeriö tavoite eheyttää, yhdistää ja järjeittää liikunnan kenttää. SKUL:n toiminnanjohtajaksi valittiin pitkään Kehitysvammaliiton liikuntajaoston sihteerinä toiminut **Eija Kangas-Virtanen**, jolla oli kokemusta ruohonjuuritason liikunnasta. Hän oli aiemmin toiminut Keskuslaitos Rinnekodissa ohjaajana. Kangas-Virtasen panos alan kehittämisessä on ollut tärkeä. Hänen vahvuutenaan on ollut kansainvälinen verkottuminen, mm. yhteistyö Special Olympics -liikkeen kanssa. ♦

LÄHTEET

- Hölsänmäki, H. & Taulu, A. (toim.).** 2013. Soveltava liikunta SOVELI, 20 vuotta liikuntaa yhdessä kehittäen. Soveltavan liikunnan julkaisu 4. Soveltava Liikunta SOVELI ry. Katajamäki Print&Media, Ylöjärvi.
- Klemola, H.** 1993. Liikunnan ilon sanansaattajat. Suomen Liikunnan ohjaajat r.y. 1940–1990. Loimaan Kirjapaino Oy.
- Kuusela, K.** 1995. Sotainvalidiurheilu 50 v – Sotainvalidien Urheiluliitto ry. Multiprint, Helsinki.
- Kummu, L.** 2007. Kummajaisesta huippu urheiluksi. Suomen vammaisurheilun historia 1960–2005. Pro gradu –tutkielma 2006. Jyväskylän yliopisto. liikuntatieteen laitos, tutkimuksia 2/2007. Kopijyvä, Jyväskylä.
- Liikuntatieteellisen Seura.** Vuosikokous- ja hallituspöytäkirjat 1969–1973.
- Kaurala, O. & Väärälä, A.** 2010. Erityisestä kaikille avoimeen liikuntaan – Suomalaisen erityisliikunnan juuret ja kehittyminen. Jyväskylän yliopisto, liikuntatieteen laitos, tutkimuksia1/2010, Kopiohyvä Oy, Jyväskylä.